

Козаченко О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та інших кримінально-правових дисциплін
Миколаївського інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Горта О. М.,
помічник судді Заводського районного суду

ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ (DE LEGE LATA, FERENDA)

TRENDS IN MODERN CRIMINAL LAW POLICY ON HUMANIZATION OF CRIMINAL RESPONSIBILITY (DE LEGE LATA, FERENDA)

На підставі сучасного розуміння кримінально-правової політики та кримінальної відповідальності проаналізовано три напрями гуманізації кримінальної відповідальності, які належать як до сфери суцього, так і до сфери потенційного. Серед дискусійних напрямів гуманізації кримінальної відповідальності виділено її спеціалізацію; оптимізацію використання заохочувального складника кримінальної відповідальності; необхідність корегування змісту окремих форм реалізації кримінальної відповідальності.

Ключові слова: кримінально-правовий захід, кримінальна відповідальність, гуманізація кримінальної відповідальності, спеціалізація, заохочення, судимість.

На основе современного понимания уголовно-правовой политики и уголовной ответственности проанализированы три направления гуманизации уголовной ответственности, которые относятся как к сфере сущего, так и к сфере потенциального. Среди дискуссионных направлений гуманизации уголовной ответственности выделены ее специализация; оптимизация использования поощрительной составляющей уголовной ответственности; необходимость корректировки содержания отдельных форм реализации уголовной ответственности.

Ключевые слова: уголовно-правовая мера, уголовная ответственность, гуманизация уголовной ответственности, специализация, поощрение, судимость.

On the basis of modern understanding of criminal law and criminal responsibility, three directions of humanization of criminal responsibility are analyzed, which concern both the sphere of real and the sphere of potential. Among the deliberative directions of humanization of criminal responsibility there are the following facts highlighted: its specialization; optimization of the use of the incentive component of criminal responsibility; the necessity to adjust the content of some forms of criminal liability.

Key words: penal measures, criminal liability, humanization of criminal liability, specialization, promotion, criminal record.

Постановка проблеми. Сучасні показники стану злочинності стали передумовою поновлення дискусії щодо визнання загалом та доцільності використання зокрема такого принципу кримінального права, як гуманізація кримінальної відповідальності, який сприймається як основна засада кримінального права під час формування положень кримінального закону та регулювання суспільних відносин у процесі його застосування. Загалом, зміст принципу гуманізму кримінальної відповідальності не тільки встановлює, що застосування кримінальної відповідальності в різних формах кримінально-правових заходів не може мати на меті завдання особі фізичних страждань або приниження людської гідності, але й виключає надмірний примусовий вплив на осіб, які визнані винними у вчиненні кримінального правопорушення. Отже, вирішення питання щодо актуальності використання принципу гуманізації кримінальної відповідальності відповідно до сучасного стану злочинності перебуває в прямому зв'язку з інтенсивністю кримінально-правового впливу, напрямки гуманізації якого визначаються з урахуванням чинних положень кримінального закону (de lege lata) та положень, які здатні в майбутньому (de lege

ferenda) позитивно вплинути на результативність протидії злочинності.

Аналіз останніх досліджень. Проблемам формування кримінальної політики сучасної української держави загалом та її положень щодо застосування кримінальної відповідальності зокрема приділили увагу такі українські дослідники, як: В.І. Борисов, В.О. Глушков, В.В. Голіна, В.К. Гришук, О.М. Костенко, І.П. Лановенко, Н.А. Мирошніченко, А.А. Музика, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, М.І. Панов, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, В.О. Туляков, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк та багато інших. Однак, з огляду на той факт, що, по-перше, сама політика у сфері протидії злочинності та її складник, пов'язаний із положеннями кримінального права, залишається достатньо мінливими; по-друге, кримінальна відповідальність, яка є правовим наслідком вчинення кримінального правопорушення, завжди була і залишається особливим об'єктом дослідження в умовах розбудови соціальної держави, яка повинна забезпечувати недоторканність прав і свобод людини і громадянина; по-третє, відсутність однакості щодо актуальності такого напрямку кримінально-правової політики, який орієнтується на

гуманізацію кримінально-правового впливу взагалі та кримінальної відповідальності зокрема, наявна необхідність наукового осмислення шляхів реалізації ідей кримінально-правової політики щодо забезпечення гуманного ставлення до особи, яка притягується до кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Для виконання завдань дослідження варто насамперед визначитися стовно категорій і понять, на яких будується науковий аналіз, оскільки, як справедливо зазначають сучасні дослідники кримінально-правової доктрини та положень кримінального закону [5, с. 321–322], відсутність однакового розуміння та демократизація мови закону не тільки породжують безпредметні наукові дискусії, але й створюють умови для багатоваріантних практик застосування кримінального закону, що неприпустимо.

Ми підтримуємо позицію тих науковців, які пропонують кримінально-правову політику розуміти як таку діяльність державних та недержавних (громадських) органів і організацій, яка спрямована на формування основних завдань, принципів, напрямів і цілей кримінально-правової діяльності щодо подолання злочинності, яка виражається в нормах кримінального права, практиці їх застосування, актах тлумачення кримінально-правових норм [1, с. 24–43]. Отже, кримінально-правова політика як складник політики держави, спрямованої на протидію злочинності та різноманітним формам її прояву, полягає у виробленні стратегії, загальних засад (принципів), головних завдань, заходів, форм і способів впливу на злочинність. Цей різновид політики більше за інші має базуватися на конституційних та поточних законах, не порушувати права та свободи громадянина, соціальних верств населення і громадянського суспільства взагалю, на поважному ставленні до прав і свобод людини. Такий висновок обґрунтовується тим положенням, що саме кримінальний закон передбачає найбільш суворі заходи впливу на осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, крім того, жодний вид юридичної відповідальності не характеризується таким обмеженням прав і свобод людини, суворість якого дозволяє робити висновок про кару правопорушника. Вчення про кримінальну відповідальність та форми її реалізації формує окремий напрям кримінально-правової політики сучасної соціальної держави, який охоплює сферу суцього (*de lege lata*) та сферу потенційного (*de lege ferenda*), кожна з яких потребує наукового осмислення.

Серед всього розмаїття поглядів на поняття кримінальної відповідальності найбільш науково обґрунтованою та такою, що відповідає вимогам сьогодення, варто визнати таку дефініцію: кримінальна відповідальність – це сукупність кримінально-правових заходів примусового та заохочувального впливу, які застосовуються на підставі закону державою з метою забезпечення виконання особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, обов'язку перетерпіти передбачені законом обмеження прав і свобод [2, с. 54]. За такого розуміння кримінальної відповідальності базовою ознакою останньої варто

вважати архітектоніку відповідальності за скоєння кримінального правопорушення, яка складається із системи (взаємопов'язаної сукупності) кримінально-правових заходів. Отже, кримінально-правовий захід є базовою структурною ланкою, субстратом кримінальної відповідальності. У свою чергу, кримінально-правовий захід – це система прийомів і способів здійснення примусового та реабілітаційно-заохочувального впливу держави на кримінальні практики (кримінальні правопорушення, об'єктивно протиправні діяння, зловживання правом та інші), правомірну поведінку, які застосовуються на підставі закону, детермінованого культурним середовищем, що склалося в конкретно-історичних умовах розвитку суспільства [3, с. 26]. Будь-який кримінально-правовий захід уособлює збалансування закладеного в ньому примусового та заохочувального потенціалу шляхом поєднання прийомів і способів здійснення кримінально-правового впливу. Домінування того або іншого способу правового впливу (примус або заохочення) створює підстави для виділення в межах кримінальної відповідальності примусових (покарання, судимість) або заохочувальних (звільнення від призначення покарання, звільнення від відбування покарання) кримінально-правових заходів.

З урахуванням означеного варто звернутися до виконання основного завдання дослідження, тобто до аналізу основних проблемних напрямів гуманізації кримінальної відповідальності в умовах розвитку новаторських ідей сучасної кримінально-правової політики України, спрямованої на відхід від радянських поглядів на кримінальну відповідальність та подолання класових засад боротьби зі злочинністю, які були закладені на нормативному рівні попередньої редакції кримінального закону України. Зауважимо, що проблемність вказаних аспектів кримінальної відповідальності є такою через неоднозначність сприйняття їх у контексті сучасного протистояння поширенню злочинності в різних формах її існування.

Першою з найбільш проблемних тенденцій кримінальної відповідальності, яка перебуває на межі криміналізації і пеналізації, є подальше поглиблення спеціалізації кримінальної відповідальності. На наш погляд, законодавча спеціалізація суб'єкта злочину як напрям розвитку кримінального права загалом має відповідні соціально-правові передумови і детермінується цілою низкою чинників. Уявляється, що сучасний процес криміналізації, який охоплює широкий спектр діяльності щодо виявлення ознак і властивостей діянь, що представляють суспільну небезпеку такого рівня, за якого виникає потреба віднесення цих діянь до категорії злочинів та безпосереднього оформлення даного висновку через формування кримінально-правових норм, в яких ознаки цих діянь формалізовані до рівня юридичних. Цей процес, його зміст та послідовність визначаються сукупністю чинників, серед яких превалюють обґрунтування ідеологічного, політичного, соціологічного, психологічного характеру. Однак будь-яка поведінка, злочинна також, пов'язується з певним носієм,

що і потребує в процесі криміналізації врахування специфічних рис та особливостей самого «джерела» соціально значущої і негативно оцінюваної поведінки суб'єкта. Вважаємо за необхідне підкреслити, що визначений підхід до процесу криміналізації є ідеологічно витриманим і безальтернативним в умовах домінування концепції соціальної держави, стрижневим елементом якої є людина, що, у свою чергу, орієнтує державу на захист прав і законних інтересів конкретного учасника соціальних відносин (саме на цю ознаку соціальної держави більше уваги звертають представники правової науки), та персоніфікований характер відповідальності тих, хто вчинив суспільно небезпечне діяння. Водночас орієнтованість на детальний захист різних сторін життєдіяльності суб'єкта, за умов укріплення охоронної функції, спрямованої на захист колективних, групових, державних інтересів, свідчить про розширення сфери кримінально-правового регулювання, що не могло не викликати збільшення кількості складів злочинів зі спеціальним суб'єктом, питома вага яких перевищує 60% від загальної кількості складів злочинів.

Особливої уваги потребує значення спеціального суб'єкта злочину під час кримінально-правової діяльності, оскільки остання є формою реалізації кримінально-правової політики. Без заглиблення в детальний аналіз значення спеціального суб'єкта злочину в кримінально-правовій науці можна назвати декілька аспектів, якими визначається їх функціональна необхідність і значущість. По-перше, за умови опису в диспозиціях статей Особливої частини Кримінального кодексу України ознак спеціального суб'єкта злочину, під час кваліфікації конкретного діяння їх встановлення є обов'язковою умовою притягнення особи до кримінальної відповідальності за конкретною статтею кримінального закону. По-друге, правозастосовного значення набувають особливості спеціальних суб'єктів злочинів тільки тоді, коли їхні ознаки є умовою для призначення того або іншого виду покарання або враховуються судом під час призначення покарання як обставини, що характеризують особу злочинця.

У кримінально-правовій науці висловлювалася думка, яку умовно можна назвати «теорією автономності». Сутність цієї теорії полягає в уявленні про суб'єкта злочину і кримінальну відповідальність суто як про автономні, незалежні один від одного явища кримінального права, які характеризуються власними рівнями самостійності й ізолюваності. Автономність суб'єкта злочину, з позиції adeptів даної теорії, виражається в тому, що особа, яка скоїла злочин, є джерелом протиправної поведінки незалежно від того, буде ця особа надалі притягнута до кримінальної відповідальності чи ні. Отже, суб'єкт злочину розглядається як ізолювана одиниця кримінально-правового регулювання, відокремлена від кримінально-правових наслідків, тому може розглядатися у зв'язку тільки із власною поведінкою, але не з її правовими наслідками. Автономність кримінальної відповідальності обґрунтовується аналогічними аргументами і зводиться до абстрагування пра-

вових наслідків від їх суб'єктного носія. Кінцевий висновок представників даної теорії очевидний: ні суб'єкт злочину, ні кримінальна відповідальність не можуть розглядатися як пов'язані елементи і не залежать одне від одного, а являють собою об'єктивно наявні реалії.

Не будемо зосереджуватися на недостатній аргументованості даної концепції, яка суперечить фундаментальним положенням кримінального права, одне з яких, наприклад, підтверджує життєвість схеми «суб'єкт злочину – вина – кримінальна відповідальність», і підкреслимо, що і відповідальність, і суб'єкт злочину є взаємопов'язаними елементами кримінально-правової дійсності. На наш погляд, одним із напрямів сучасної кримінально-правової політики є більш широке використання фундаментальних принципів, які визначають сферу пеналізації – індивідуалізація кримінальної відповідальності й економія кримінально-правових репресій. Якщо другий принцип реалізується через більш широке застосування покарань, які мають альтернативний щодо позбавлення волі характер, зокрема тих видів, які можуть застосовуватися виключно до осіб, яким притаманні спеціальні ознаки, то перший містить вимогу жорсткого законодавчого закріплення не тільки об'єктивних ознак складу злочину, але й ознак, які характеризують суб'єкта злочину.

Отже, ознаки спеціального суб'єкта злочину є критерієм чітко визначеного притягнення до кримінальної відповідальності, є свого роду умовою «крапкового» застосування кримінальної відповідальності, що надалі реалізовано в індивідуалізації покарання. Подальша спеціалізація кримінальної відповідальності, зокрема і через нормативне закріплення спеціальних ознак суб'єкта злочину, являє собою самостійний спосіб гуманізації кримінальної відповідальності. Варто наголосити на тому, що розширення переліку спеціальних суб'єктів злочину приводить до обмеження кола осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності, що в повному обсязі відповідає умовам гуманізації.

Ще одним напрямом гуманізації кримінальної відповідальності є активне використання закладеного в даному виді юридичної відповідальності заохочувального потенціалу, що реалізується через інститути звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування [6].

Особливе місце в системі заходів (форм) реалізації кримінальної відповідальності належить заохочувальним заходам (формам), особливість яких полягає в тому, що серед способів впливу, які використовуються під час застосування заходу даного виду, домінує заохочення, а примус, хоча і наявний, однак має другорядний характер. Заохочувальним заходам притаманні такі ознаки. По-перше, заохочувальні заходи (форми) кримінальної відповідальності за своєю галузевою належністю є виключно кримінально-правовими. По-друге, заохочувальні заходи щодо примусових заходів є вторинними, оскільки вони застосовуються не тільки після вчинення злочину (кримінального проступку), але й після застосуван-

ня примусових заходів (форм) кримінальної відповідальності. По-третє, безпосередніми умовами застосування заохочувальних кримінально-правових заходів є система нормативних вимог, які умовно можна поділити на два види: умови об'єктивного характеру, до яких належить вчинення злочинного діяння певного виду або ступеня тяжкості, певні юридично значущі властивості особи, яка скоїла злочин, та суб'єктивного характеру, які, у свою чергу, поділяються на активні соціально-позитивні постзлочинні дії, до яких, наприклад, може належати відшкодування збитків, визнання своєї вини й інші, та пасивна правомірна поведінка особи, а саме: не вчиняти злочинного діяння повторно, не ухилятися від позитивного впливу громадськості й інші. По-четверте, основною метою застосування заохочувальних кримінально-правових заходів є спонукання особи, яка вчинила злочин (кримінальний проступок), до соціально-позитивної або нейтральної поведінки шляхом пом'якшення або відмови від застосування примусових заходів (форм) кримінальної відповідальності. Вказані ознаки і визначають загальну мету застосування реабілітаційно-заохочувальних заходів кримінальної відповідальності, яка має певні особливості прояву під час застосування різних видів заходів даної групи [4, с. 107].

Отже, можна зробити висновок, що заохочувальні заходи (форми) кримінальної відповідальності являють собою систему прийомів і способів впливу на поведінку особи, яка визнана винною у вчиненні злочину (кримінального проступку), з метою спонукання такої особи до позитивної соціальної поведінки шляхом пом'якшення або відмови від подальшого застосування примусових заходів (форм) кримінальної відповідальності.

Щодо напрямів гуманізації кримінальної відповідальності *de lege ferenda*, то найперспективнішим із них можна вважати оптимізацію змістовних характеристик основних форм кримінальної відповідальності. На наш погляд, доцільно відмовитися від нормативного закріплення загальноправових наслідків судимості, оскільки особа, яка відбувала покарання, перетерпіла певні обмеження своїх прав і свобод, які передбачені кримінальним законом, і будь-які інші обмеження мають додатковий характер, наявність таких порушує стан соціальної справедливості, який відновлюється після вчинення злочину застосуванням кримінальної відповідальності. З огляду на велику кількість повторно вчинюваних злочинів у картині сучасної злочинності, здається можливим залишити за якісну ознаку судимості суто кримінально-правові наслідки, які мають сенс тільки в разі вчинення особою злочину протягом певного часу після засудження за попередню злочинну діяльність.

Висновки. Сучасна кримінально-правова політика вказує на безальтернативність принципу гуманізації кримінальної відповідальності, який поруч із невідворотністю останньої здатен забезпечити ефективність протидії злочинності в різних формах її існування. Серед дискусійних напрямів гуманізації кримінальної відповідальності, які потребують подальшого дослідження, але стосовно гуманістичної природи яких сумніви відсутні, варто виділити спеціалізацію кримінальної відповідальності через нормативне закріплення ознак спеціального суб'єкта злочину, оптимізацію використання заохочувального складника кримінальної відповідальності та змісту окремих форм реалізації кримінальної відповідальності, серед яких нагальних змін гуманістичного характеру потребує судимість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисов В.І., Фріс П.Л. Поняття кримінально-правової політики. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми: монографія / за заг. ред. П.Л. Фріса, В.Б. Харченка. Івано-Франківськ; Харків, 2016. 419 с.
2. Козаченко О.В. Архітекtonіка кримінально-правового впливу: кримінальна відповідальність та стадії її реалізації. Вісник асоціації кримінального права України. 2017. Вип. 2 (9). С. 42–62.
3. Козаченко О.В. Архітекtonіка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. Вісник асоціації кримінального права України. 2017. Вип. 1 (8). С. 22–40.
4. Кримінальна відповідальність та форма її реалізації: підручник / О.В. Козаченко, О.М. Мусиченко, О.М. Сидоренко та інші; за ред. О.В. Козаченка. Миколаїв: Іліон, 2015. 142 с.
5. Мусиченко О.М. Зрозумілість кримінального закону як один із факторів забезпечення ефективності кримінально-правового впливу. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 320–344.
6. Хряпінський П.В. Кримінально-правові заходи заохочення у публічному праві України. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 87–108.